

Тілдік қатынас негіздері

Несиелер саны: 4 несие

«Қазақ филологиясы және екінші шет тілі»
кафедрасының аға оқытушысы
Жанузахова Қарлығаш Қалдарқызы

№	Тақырып атауы	Лекциялар	Семинар	Лаб	СӨЖ	СӨЖ
1	Кіріспе. Тілдік қатынас мәселесінің зерттелу тарихы	2	2	-	2	2
2	ТҚ мәселесіне байланысты терминдер	2	2	-	2	2
3	ТҚ анықтамасы, ерекшеліктері	2	2	-	2	2
4	Тілдік қатынас негіздері	2	2	-	2	2
5	Тілдік қатынас және тілсіз қатынас	2	2	-	2	2
6	Тілдік қатынастың негізі – хабар (ақпарат)	2	2	-	2	2
7	Тілдік қатынасты іс жүзіне асырушылар	2	2	-	2	2
8	Тілдік қатынастың құрамы	2	2	-	2	2
9	Қатысымдық тұлғалар	2	2	-	2	2
10	ТҚ және мемлекеттік тіл. Тілдік қатынас пен сөйлеу мәдениеті	2	2	-	2	2
11	Сөйлесім әрекеті, оның түрлері	2	2	-	2	2
12	Тілдік қатынастың ғылыми негіздері	2	2	-	2	2
13	Тіл мен ойлау	2	2	-	2	2
14	Тіл және таңба	2	2	-	2	2
15	Тіл және сөйлесім	2	2	-	2	2
	Барлығы:	30	30	-	30	30

Пәннің қысқаша мазмұны: Пән тілдік қатынастың негізгі сипатын, құрамы мен басты қағидаларын, оны қолданудың әдіс-тәсілдерін қарастырады. Тілдік қатынас негіздері жеке пән ретінде ұсыныла отырып, студенттердің теориялық білімі мен тәжірибелік дағдысын тереңдетіп, сөйлеу мәдениетіне байланысты іскерлігін қалыптастырады.

Пәннің мақсаты – студенттерді тілдік қатынас мәселесінің басты қағидаларымен, ережелерімен, заңдылықтарымен, ұстанымдарымен таныстырып, оларға адам мен адам арасындағы, бір ұлт пен екінші ұлт арасындағы пікір алмасудың, сөйлесудің, түсінісудің негізгі бағыттары мен жолдарын меңгерту.

Міндеттері: тілдік қатынастың ерекшеліктерін, оның методологиялық негізін білу; тілдік қатынасты іске асырушылар мен хабардың ерекшелігін білу, оны қабылдаудың әдіс-тәсілдерін меңгеру; Тілдік қатынастың құрамын, олардың қолданылу ерекшелігін игеру; қатысымдық тұлғаларды ажырата білу және оларды дұрыс пайдалану; сөйлесім әрекеті және оның түрлерін жан-жақты меңгеру.

Оқыту нәтижелері

«Тілдік қатынас негіздері» пәнін оқытуда меңгерілетін кәсіби құзыреттіліктер, олар тілдік құзыреттіліктер: лингвоэкологиялық құзыреттілік, ақпараттық құзыреттілік, проблемалардың шешімін табу құзыреттілігі.

Ақпараттық құзыреттілік өтілетін тақырыпқа қатысты ақпарат көздерін іріктей білуден көрініс табады.

Проблемалардың шешімін табу құзыреттілігі өтілетін тақырыпқа қатысты проблемалық мәселелерді шешудің жолдарын және педагогикалық ситуациядан шығудың әдістерін игеру арқылы анықталады.

Лингвомәдени құзыреттіліктердің түрлері: қатысымдық, танымдық, әлеуметтік құзыреттіліктер.

Қатысымдық құзыреттілік тілдің өткен көне дәуірлерде қарым-қатынас жасауда қолданылғанын талдауда көрініс табады.

Тілдік қатынас мәселесінің зерттелу тарихы

XX ғасырдың 30-жылдарынан бастап таңбаларды зерттейтін семиотика деп аталатын дербес ғылым қалыптасты. Семиотика - хабаршы таңбалар туралы жалпы теориялық ғылым. Ол таңбалардың жүйесін, түрлерін, қолдану процесінде құбылуын, таңбалардың бір-бірімен және өздері білдіретін мағынамен қарым-қатынасын зерттейді.

Лингвистикалық таңбаларға фонема, морфема, сөз, сөйлемдер жатады. Таңба болу үшін ол белгілі бір нәрсені хабарлауы, атауы керек. Фонема мен морфеманың бойынан семиотиканың бұл талаптарының үнемі табыла бермеуінен, олар лингвистикалық таңбаның фигуралар жүйесіне, сөздер, сөйлемдер таңбалар жүйесіне жатады.

Қызметіндегі кейбір ұқсастықтарға қарап, тілдік элементтерде де таңбалық сипат бар делінгенмен, тілдік таңбалардың тілдік емес көмекші таңбалардан құрылымы жағынан да, қызметінің көлемі, мәні жағынан да, білдіретін хабармен қарым-қатынасы жағынан да түбірлі өзгешеліктері бар екендігіне тоқталу.

Семиотиканың 3 аспектісі бар

синтаксистік қарым-
қатынас немесе
синтактика

семантикалық қарым-
қатынас немесе
семантика - бұл
таңба мен осы таңба
ұғындыратын заттың
және зат туралы
түсініктің арасындағы
қарым-қатынас

прагматикалық қарым-
қатынас немесе
прагматика – таңба
және осы таңбаны
пайдаланушылардың
арасындағы қарым-
қатынас

Тілдік қатынас мәселесіне байланысты терминдер

Қазақ тіл біліміне қатысты зерттеулерде "коммуникация", "коммуникатив" деген сөздер 1960 жылдардан бастап кездеседі. Бұл терминдер тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметіне қатысты қолданылғанмен, оның мән-мағынасына түсініктеме берілмеген.

Баспадан шыққан түсіндірме сөздіктерде бұл сөздің тілдік жағынан гөрі басқа мағыналары берілген. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі мен орыс тілінің түсіндірме сөздіктерінің арасында байланыс бар. Ертеректе шыққан сөздіктерде "коммуникация" сөзінің мағыналары бірдей болып келеді.

"Коммуникация" термині бұдан басқа да бірнеше мағынаны білдіреді.

Коммуникативтік"
термині қоғамдық-
әлеуметтік мәні бар тілдік
қатынас деген ұғымды
білдіреді. Қоғамнан тыс
адам болмайтыны
сияқты, адамнан тыс тіл
де болмайды. Бірақ ол тіл
– жеке адамның тілі емес,
белгілі бір қоғамда өмір
сүруші адамдардың өзара
түсінісу, сөйлесу құралы.
Сондықтан тіл әрі
қоғамдық, әрі
коммуникативтік
қасиетке ие болады.

Коммуникация" сөзінің
негізгі мазмұны жалпы
қарым-қатынас, араласу,
хабарласу, байланыс
деген сияқты
мағыналарды білдіріп,
адамдардың тіл арқылы
сөйлесу процесін, тілдесу
ерекшеліктерін, тілдің
әлеуметтік мәні мен
қоғамдық қызметін,
адамдар арасындағы
қарым-қатынасты, өзара
түсінушілікті көрсетеді.

"коммуникабельді" – тез тіл
табысатын, түсінісуге,
сөйлесуге бейім,
"коммуникабельдік" –
түсінушілік т.б. деген мағына
береді.

Тілдік қатынастың анықтамасы, ерекшеліктері

Қарым-қатынастың түрлері көп. Тілдік қатынас - тіл арқылы байланыс, сөйлеу тілі арқылы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы; қоғамдық, ұлттық тіл арқылы ұғынысу, түсінісу; яғни адамзаттың тіл арқылы сөйлесім әрекетін меңгеруі тілдік қатынас дегенді білдіреді.

Сөйлесім әрекеті тек сөйлеу мүшелерінің қызметіне ғана емес, ойлау мен пайымдаудың, сана мен мидың да ерекшелігіне қатысты екендігі мәлім.

Ауызша тілдік қатынас адамның сөйлеу қабілетіне қарай өзгеріп отырады және мұнда тілдік қатынастың әр түрлі қызметі (эмоциялық, экспрессивтік, байланыстырушылық т.б.) іске асады. Бұл ретте дауыс ырғағының мәні ерекше.

Жазбаша қатынас тілдік тұлғалардың таңбалық қасиетімен байланысты, адамдардың тікелей араласуын аса қажет етпейді.

Қорыта айтқанда, тілдік қатынас (ТҚ) — ойлау мен сөйлеудің қатысы арқылы тілдік тұлғалардың таңбалық жүйесі мен дыбысталу қасиеті нәтижесінде жүзеге асатын, қатысымдық тұлғалардың семантикалық бірлігі мен байланысу заңдылықтары арқылы берілетін, адамдардың өзара түсінісуін қамтамасыз ететін, тек адамзатқа ғана тән күрделі тілдік қоғамдық-әлеуметтік процесс.

Тілдік қатынас ең кем дегенде екі адамның қатысы арқылы жүзеге асады. Сонымен бірге тілдік қарым-қатынас, пікірлесу екі адамның арасында ғана емес, екі топтың арасында да немесе бір адам мен ұжымның, көпшіліктің арасында да болады. Тілдік қатынас жеке хабаршы және қабылдаушымен ғана шектелмейді

Тілдік қатынас негіздері

Тілдік қатынаста өзіндік орны мен маңызы бар қатысымдық тұлғалар: Сөз, фразеологиялық тіркестер, сөйлем және мәтін.

Қатысымдық тұлғалардың ішіндегі басқаларына ұйытқы болатын және тілдік қарым-қатынаста аса маңызды орын алатын тұлға, ол – сөз.

Сөздің негізгі екі қасиеті: формасымен мазмұны, яғни дыбыстық таңбасы мен мағынасы да қатысымдық үрдісте түрліше қарастырылады. Мысалы, В.Н.Наер сөздің тілдік қарым-қатынастан тыс уақытта тіңбадан басқа ешбір нақтылық белгісі мен мазмұны жоқ дегенді айтса, Ю.В.Фоменко сөздің жеке тұрғанда да, сөйлеу процесінде де мағынасы бар екенін атап көрсетеді.

Мәтін - қатысымдық тұлғалардың ішіндегі тұтастығымен ерекшеленетін бүтін жүйе. Тіл білімінде қатысымдық бағыт дами бастағаннан кейін, осыған байланысты сөйлемнен де ірі тілдік тұлғаның бар екеніне оқытушылар мен тілшілер назар аудара бастады. Бұрын мәтін жиынтық тұлға ретінде жеке өзі өзегі болмай, тек сөйлемді жан-жақты білу үшін жұмсалатын контекст есебінде қарастырылатын да, көбінесе оның сөйлемге қатысты жақтары сөз болатын.

Мәтін – ойлау, хабарлау, баяндау, қабылдау, пайымдау құбылыстарымен байланысты, адамдар арасындағы тілдік қатынастардың іске асуына негіз болатын қатысымдық жүйелі тұлға.

Сөйлем – тілдік қатынастың орындалуына тікелей себепкер болатын ең қажетті тұлға. Сөйлем баяншының айтайын, жеткізейін деген ойын, хабарын қабылдаушыға түсінікті етіп қана қоймай, сонымен бірге оның (қабылдаушының) жауап беруінің негізі, яғни көрсеткіші болып табылады. Тілдік тұлға ретінде сөйлем тиянақты ойды білдірсе, қатысымдық тұлға ретінде ойды білдірумен қатар адамдар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асырушы тілдесім жолы, сөйлесу құралы болып та табылады.

Фразеологиялық оралымдар немесе тұрақты сөз тіркестері тілдік қатынаста жұмсалатын қатысымдық тұлғалардың қатарына жатады. Мұнда тұрақты тіркестердің біртұтас лексикалық тұлға ретінде тілдік қарым-қатынаста қолданылуы маңызды орын алады. Сондықтан қатысымдық тұлға ретінде алынатын тұрақты тіркестер адамның ойын жеткізуде белгілі бір ұғымды көрсетуімен қымбат.

ТІЛДІК ҚАТЫНАС ЖӘНЕ ТІЛСІЗ ҚАТЫНАС

Тілдік қатынас және тілсіз қатынас

Лекция тезисі: Адамдар тек тілмен сөйлесу арқылы ғана бір-бірімен түсініспейді, кейде әр түрлі жағдайларға байланысты олар бір-бірін тілсіз-ақ ұғып, соған қарай іс-әрекет жасайды.

Мәселен, көшеде келе жатқанда адамдар түрлі жарыққа, естілген дыбыстарға назар аударып, соған өздерінше жауап қатады, соған сай әрекет жасайды. Сол сияқты жол белгілерінің әр түрлі үлгілері немесе таңбалары адамға белгілі бір жайдан хабар береді де, адам оны қабылдап, түсініп, осыған байланысты қозғалады.

адамдардың қарым-қатынасы екі үлкен тармақтан тұрады

тілдік қатынас

тілсіз қатынас

Тілдік қатынас пен тілсіз қатынастың ұқсастықтары да, айырмашылықтары да бар. Бұл қатынастардың сәйкес жақтары: олардың екеуі де, *біріншіден*, адамдардың бір-бірімен байланысын камтамасыз етеді, яғни адамдар арасындағы қатынасқа қызмет етеді.

Екіншіден, тілдік қатынаста да, тілсіз қатынаста да белгілі бір дерек, ой, мағлұмат хабарланады, бірақ тілсіз қатынаста хабар шартты түрде болуы мүмкін.

Үшіншіден, тілдік, тілсіз қатынас та адамдардың өзара түсінісуіне жол ашады. Ұғынысу тікелей жолмен емес, сырттай болуы да мүмкін, бәрібір адамның белгілі бір хабарды ұғып, соған қатысты іс-әрекет жасауына мүмкіндік туады. Алайда тілдік қатынас адамдардың бір бірімен ұғынысуында, ойын еркін, толық жеткізуінде ерекше қызмет атқарады. Оның осы ерекшелігіне ғалымдар баса көңіл аударады.

ТІЛДІК ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ – ХАБАР (АҚПАРАТ)

ФОразбаеваның пікірінше, тілдік қатынас - жалпы адамзаттың ойына, ойлау жүйесіне тікелей байланысты құбылыс. Ол, ең алдымен, сыртқы объективті шындықты қабылдаудан, жеткізейін деген хабарды пайымдаудан тұады.

Тілдік бірнеше кезеңнен тұрады:

<i>Хабардың пайда болуы</i>	<i>Хабардың сыртқа шығуы</i>	<i>Хабардың жеткізілуі</i>
Тілдік қатынасты жүзеге асыратын сөйлеу әрекетіне қажетті ең бірінші фактор - сыртқы дүниенің адам санасына әсер етуі, сол әсердің нәтижесінде мида ойдың қорытылуы, хабардың пайда болуы.	Санадағы тұжырымдалған пайымдаудың, ойдың, ұғымның, хабардың тіл арқылы, тілдік тұлғалар арқылы айтылуы, яғни сыртқа шығуы. Хабардың сыртқа шығуына айрықша қызмет ететін - адамның сөйлеу мүшелері. Дыбыстау мүшелері немесе сөйлеу аппараты тек адамзатқа ғана тән ерекше құбылыс екені осы процестен де көрінеді.	Айтылуға тиісті хабардың (сөйлем, диалог, монолог) сыртқа шығумен, дыбысталумен ғана шектеліп қоймай, келесі адамға, субъектіге жеткізілуі. Ол ауызша да, жазбаша да болуы мүмкін. Хабар жеткізілмей қалып қойса, қарым-қатынас, яғни түсінісу, ұғынысу болмайды. Бұл әрекеттің де өзіндік алатын орны мен маңызы зор.

Хабардың қабылдануы

Хабардың жауабы

Сөйлеу әрекетіндегі келесі саты - жеткізілген хабардың қабылдануы. Қабылдау әрекетінде қосымша жұмыс атқаратын бірнеше фактор бар (мәселен, есту, көру, оқу, тыңдау, ойлау), бірақ ең бастысы - келген хабарды түсіну, яғни қабылдап алу.

Тілдік қарым-қатынас болу үшін, хабарды қабылдап алумен ғана шектелмей тілдік қатынас жүзеге асу үшін, қабылданған хабарға көңіл аудару, оны сарапқа салу, бағалау, түсіну, содан соң жауап қату керек. Яғни түсіну арқылы оған жауап қайтару қажеттігі туады. Сөйтіп, хабар жаңарып, келесі сатыға өтеді, яғни жаңа хабар шығады. Сонымен, хабар жауапқа ие болып, жаңа қарым-қатынасқа жол ашылады.

ТІЛДІК ҚАТЫНАСТЫ ІС ЖҮЗІНЕ АСЫРУШЫЛАР

Тілдік қатынастың негізгі мазмұны, мәні, мағынасы болып табылатын - хабарды іс жүзіне асырушылар, хабарға тікелей қатысушылар мынадай құрамнан тұрады:

Белгілі бір ақпаратты, деректі хабарлайтын — Баяншы.

Ақпаратты жеткізетін — Тұлғалар.

Ақпаратты не деректі — Қабылдаушы.

Баяншы - сыртқы объективтік әсерді, өмірді сезінуден, пайымдаудан туған санадағы ойды түрлі тілдік амал-құралдардың, тұлғалардың көмегімен екінші біреуге баяндауды, хабарлауды жүзеге асыру үшін тілдік байланысқа қатысушы, тілдік қарым-қатынасқа түсуші.

Тұлғалар - хабарлаушыдан шыққан дерек туралы басқа адамның санасында ұғым тудыратын, оған ақпараттың түсінікті болуын қамтамасыз ететін, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа байланысшы ретінде қызмет атқаратын қатысымдық бірліктер.

Қабылдаушы - белгілі бір хабарды қабылдап алып, оның мәнін тілдік тұлғалар арқылы түсініп, ой мен пайымдау арқылы өз санасына жеткізіп ұғынудың нәтижесінде тілдік қатынасты ары карай іске асырушы.

Баяншыға да, қабылдаушыға да - бәріне ортақ әрекет – байланыс, қатынас. Ал байланыс, тілдік қатынас тіл арқылы жүзеге асады. Адамдар арасындағы өзара байланыс болмаса, сөйлесім әрекеті де жүзеге аспайды. Байланыс - тілдік қатынастың негізін жасайтын, оны іске асырушы өзек, адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынастың қажетті шарты.

Баяндау мен қабылдау үдерістері тілдік қатынастың барлығына тән. Лингвист-ғалымдар оларды әр түрлі терминдермен қолданады. Зерттеушілер тілдік қарым-қатынастағы хабарлауды, яғни хабар беруді — трансмиссия, ал қабылдауды - рецепция деп атайды. Осыған орай хабар берушіні - трансмиссор, хабар қабылдаушыны - рецептив деп атайды. Алғашқы - хабарлауға қатысты құбылыстарды - трансмиссивті (трансмиссивные) немесе продуктивті; ал қабылдауға қатысты құбылыстарды - рецептивті деп көрсетеді. Олардың айтуынша хабар (Р) трансмиссордан (Т) шығады да, рецепиентке (R) жетеді.

ТІЛДІК ҚАТЫНАСТЫҢ ҚҰРАМЫ

Тілдік қатынастың негізгі құрамы мыналар:

I. Тілдік қатынасты жүзеге асырушылар.

II. Тілдік байланысқа қатысушылардың қызметі.

III. Сөйлеу мүшелерінің қызметі.

IV. Қатысымдық тұлғалардың жиынтығы.

ҚАТЫСЫМДЫҚ ТҰЛҒАЛАР

Тілдік тұлға мен қатысымдық тұлғаның ең басты айырмашылығы олардың атқаратын қызметі мен қолданылу өрісіне байланысты.

Тілдік тұлғалар – адамзат тілінің сақталуы мен өмір сүруіне қызмет ететін, сөйлеу мүшелері (дыбыстау мүшелері) арқылы жасалатын, фонетикалық, лексикалық және грамматикалық қасиеттерге ие болатын, таңбалық сипаты бар тілдің құрылымдық бірліктері.

Қатысымдық тұлғалар – тіл арқылы қарым-қатынасты қамтамасыз ететін, белгілі бір ортамен араласу жағдайында жүзеге асатын, тиянақты ойды хабарлау және қабылдау қасиеті бар, ерекше деңгейге көтерілген тілдік тұлғалардың қатысынан тұратын, қарым-қатынастық мәні бар бірліктер.

Ф.Оразбаева қатысымдық мынадай қасиетке ие болу керек деп есептейді:

Сана мен ойға қатысты мазмұнның тиянақтылығы.

Баяндау ғана емес, хабарлау, жеткізу, ақпаратты қайта шығару қасиетіне де ие болуы.

Ми жүйесі арқылы қабылданып, қайта айналымға түсуі.

Белгілі бір жағдайға, ортаға байланысты жұмсалуды.

Тіл мен сөйлесім әрекетіне байланысты қарым-қатынаста қызмет атқаруы.

ТІЛДІК ҚАТЫНАС ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ. ТІЛДІК ҚАТЫНАС ПЕН СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ

Сөйлеу этикетіне жататын сөздердің бірі – амандық сұрасу, сәлемдесуге қатысты сөздер. Амандық сұрасу – тұрмыста жиі айтылатын, құлаққа жиі естілетін сөздеріміз. Бірақ бұлардағы мағыналық, стильдік реңк оларды талғап, тандап өз орайында, өз орнында қолдануды қажет етеді. Мысалы, Сәлеметсіз бе деп амандасу үлкен-кішіге, таныс-бейтанысқа, ресми жағдайда да қолданыла беретінін байқасақ, ал Ассалаумағалайкум деп амандасуды ауылдағы кейбір жасы үлкен ақсақалдар ұнатып тұрады. Әжелеріміз бен апаларымызға бұлай амандасу қолайсыз жағдайға душар қылады. Немесе мектеп шәкірті ұстазымен Сәлеметсіз бе деп сыпайы амандасады. Міне бұл тәрізді ерекшелік амандасуға жататын этикет сөздерде мағына, стильдік өзгешеліктермен қоса әлеуметтік сипат барын аңғартады.

Сәлем – сөздің анасы. Жылы кейіп, жақсы сөз алдымен аман-саулықтан басталады. Сәлемдесу, амандық сұрасу сөздерінің бірнеше синонимі бар. *Сәлеметсіз бе* деп амандасқан адамға оның өз сөзін қайталап *Сәлеметсіз бе* деуден гөрі *Аман-есенсіз бе?*.. деп жауап беру жарасымды.

Сөйлеу этикетіне жататын сөздердің келесі бір түрі – қоштасу. *Сау болыңыз, қош болып тұрыңыз, келесі кездескенше, көріскенше күн жақсы, жайлы жатып, жақсы тұрыңыз, жолыңыз болсын, сапар сәтті болсын* т.б. Ситуацияға қарай қолданылатын мұндай сөздерде де мағыналық реңк, айырма бар. Сәлемдесу, қоштасуға байланысты сөздер тілімізде мол болғанмен, олардың әрқайсысының жұмсалыу аясы, қолданылатын орны бар екен. Сөйлеу мәдениетіне ысылған адам ондай ерекшеліктерді аңғара отырып, олардың жігін тауып қолданады.

Сөйлеу этикетіне жататын эмоция, экспрессияға аса бай сөз легінің бірі – құттықтауға қатысты сөздер.

СӨЙЛЕСІМ ӘРЕКЕТІ, ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Сөйлесім әрекеті" - ("речевая деятельность") әр түрлі ғылым өкілдерін қызықтырған күрделі мәселе. Көптеген ғалымдар зерттеу нысанына қарай оның ерекшеліктерін әр қырынан қарастырған.

Лингвистикалық, әдістемелік әдебиеттердің көпшілігінде сөйлесім әрекетін төрт түрге бөліп қарастырады:

Сөйлеу (говорение)

Оқу (чтение)

Жазу (письмо)

Түсіну (аудирование)

Бұл ғылыми ұғымдарды Ф.Ш.Оразбаева қазақша бірыңғай оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім деп атауды ұсынады.

Сөйлесім әрекетінің барлық түрлеріне тән ең басты көрсеткіш: ол - түсіну. Бір адам екінші адамның айтқанын түсінбесе, ұқпаса, онда пікірлесу мен сөйлесу де жүзеге аспайды. Сөйлесім әрекетіне қатысты айту да, оқу да, жазу да, есту де, тілдесу де белгілі бір хабарланған, баяндалған ойды түсінуге негізделеді деп есептеп, Ф.Оразбаева "аудирование" дегенді түсіну емес, "тыңдалым" деп атауды, түсіну процесін осы әрекеттердің бәріне ортақ ұстаным ретінде таниды.

Сонымен, тілдік қатынасқа байланысты іске асатын сөйлесім әрекеті бес түрге бөлінеді.

Оқылым.

Жазылым.

Тыңдалым.

Айтылым.

Тілдесім.

ТІЛДІК ҚАТЫНАСТЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Оқылым - графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер мен тіркестердің мағынасы мен мазмұнын ой мен сананың нәтижесінде қабылдай отырып, сауатты, дұрыс, мәнерлеп, ұғынықы оқу және одан қажетті деректі түсініп, сұрыптап алу.

"Жазылым" термині "жаза білу", "ойынды басқа біреуге түсінікті болу үшін, қағаз бетінде сауатты жеткізе білу" дегенді білдіреді.

Жазылым — тіл үйренуге катысты қиын да күрделі жұмыс.

Жазылымның лингвистикалық мазмұнын белгілейтін мәселелер мыналар:

Графика.

Орфография.

Жазып алу.

Жазбаша сөйлеу.

Адамдардың бір-бірімен қандай мақсатпен, қалай сөйлесуіне байланысты тілдесім былай жіктеледі:

Ресми тілдесім.

Бейресми тілдесім.

Қалыптасқан тілдесім.

Кәсіби (мамандыққа кдрай) тілдесім.

Әлеуметтік тілдесім.

Дербестік тілдесім.

ТІЛ МЕН ОЙЛАУ

Тіл және ойлау – теориялық тіл білімінің, философия мен логиканың және психологияның ең күрделі мәселелерінің бірі. Дыбыстық тіл мен ойлау - адамға тән әлеуметтік құбылыс.

Тіл - ұлттық мәдениеттің басты формасы. Тіл санамен, ойлаумен тікелей байланысты. Сана - объективті шындықтың адамның жан дүниесінде бейнеленуі. Ойлау - осы бейнелену процесі және нәтижесі, адамның жоғары жүйке жүйесінің өзіндік қасиеті.

Ойлаудың пайымдау, ақылға салу, ой қорытындысын жасау, баға беру сияқты қасиеттері бейнелі ойлау, техникалық ойлау және логикалық ойлау деген түрлерге жіктеледі. Бейнелі ойлау қабылдау жылдамдығы жағынан, ұғыммен түсінікті, ұғым мен бағалауды бірлікте қарастыруымен ерекшеленеді. Бұл адам қабілеті көркемөнерде көрінеді. Техникалық ойлау бейне мен ұғымды техникалық бірлікте қарайды. Ал логикалық ойлау ұғымдарды қолданудың, пайымдаулардың құрылымын қатаң сақтауға құрылған.

ТІЛ ЖӘНЕ ТАҢБА

Таңба мәселесі туралы көне ғасырларда әйгілі философтар Аристотель мен Демократтың еңбектері бар. Ертедегі грек философтары мен грамматиктері екі бағыт ұстанды: біріншіден, тілдің элементтері (сөз, сөйлем) таңба болып саналады; екіншіден, осы таңбалар адамның ойымен байланысты. Кейіннен философиядағы "стоиктер" ("стоицизм") мектебі де тілдегі таңба мәселесімен айналысты.

Тіл семиотиканың бір аспектісі ретінде теоретикалық мәселе болып ХҮІІІ ғасырда тіл білімінен бөлек қаралатын болды. ХІХ-ХХ ғ.ғ. тілдің таңбалық элементтері тарихи-салыстырмалы лингвистика мен логикада қарастырылады. Басты философиялық бағыт ретінде бұл идея ХХ ғасырда барлық лингвистикалық, психологиялық, логикалық, эстетикалық ғылым салаларында ерекше орын алды.

ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырларда таңба проблемасымен философтар Д.Локк, Г.Кондильяктар айналысады. ХІХ ғасырда американдық ғалым Д.Локк жалпы адамзат тілін: табиғи тіл және философиялық тіл деп бөледі. Ол осы екі тілдің ішіндегі философиялық тіл ғылыми ұғымдардың тілі болуға тиіс деп есептейді. Философияда сөз бен сөйлем материалдық таңба болып табылады.

ТІЛ ЖӘНЕ СӨЙЛЕСІМ

Психологтер тілімен айтқанда, сөйлеу дегеніміз - әрекет. Әрекет – белгілі бір нәтижеге жету үшін бағытының, мақсатының бірлігі арқылы топтасқан процестердің жиынтығы. Адам сөйлеу үшін алдына белгілі мақсат қояды, сол мақсатқа жету үшін адам сөйлеу мүшелері арқылы әр түрлі артикуляциялау, акустикалық әрекеттер жасайды. Айырмашылығы сөйлеудегі әрекет тілдік тұлғалардың жанама қатысы арқылы іске асады және тілдің заң-ережелеріне, нормаларына бағынады. Тіл мен сөйлеу - бір-бірінен ажырамас табиғи бірлікте. Сөйлеу - тілдің тіршілік ету, өмір сүру формасы. Сөйлеу әрекеті с ө й л е у, е с т у, ұ ғ ы н у сияқты үш бөліктен тұрады. Сөйлеу дегеніміз - тілдік қатынас процесінде өз ойын басқаларға білдіру, басқаның ойын білу мақсатында қолдану. Яғни сөйлеудің 3 қызметі бар: тілдесу, хабарласу, іс-әрекетке жұмылдыру. Сөйлеу дегеніміз – адамдардың әр түрлі әлеуметтік ортаға орай қарым-қатынас жасау үшін дұрыс жүргізген сөйлеу әрекеті. Сөйлеу екі я бірнеше адамның бетпе-бет отырып, ауызша дауыстап сөйлеуі ғана емес, оған жазба тіл де, үн шығармай іштен сөйлеу де, ойды іштей топшылау да жатады. Бірақ бұлардың әрқайсысының мән-мағынасы, көріну, қабылдану жолдары әр басқа.

Ф.де Соссюр тіл мен сөйлеуді ажырата келіп, олардың әрқайсысының айырмашылықтарын нақтылап көрсетеді. Автордың ойынша:

1. Тіл әлеуметтік, ал сөйлесім – жеке-дара құбылыс.
2. Тіл тұрақты және ұзақ өмір сүретін процесс, ал сөйлеу тұрақсыз және жиі өзгеріп отырады.
3. Тіл адамның миымен, санасымен бірге өзі қалыптасатын процесс, ал сөйлеу әркімнің өзі дамытып отыратын процесс.

Тіл адамның қарым-қатынасында және бәріне ортақ, ал сөйлеуде автордың өз қолтаңбасы болады.

Тіл – психикалық құбылыс, ал сөйлеу – психофизикалық құбылыс.

Осы тәріздес бірнеше өзгешеліктерін ажырата келіп, Ф.де Соссюр сөйлеу де, тіл де өз алдына күрделі құбылыстар, сондықтан олардың екеуін лингвистикада екі ғылым:

- 1) тіл лингвистикасы – тіл құбылысын;
- 2) сөйлеу лингвистикасы – сөйлесім құбылысын зерттеу керек дейді.